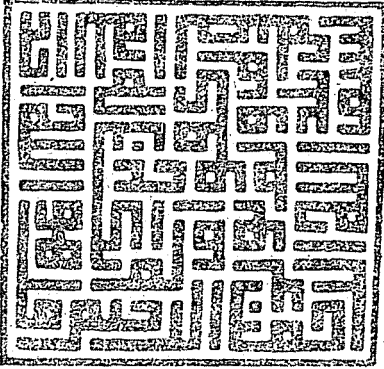

HAZİRAN 1992

ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ

İLÂHİYAT FAKÜLTESİ
DERGİSİ

8. Sayı

Atatürk Üniversitesi Basımevi — ERZURUM, 1988

H A S A N B A S R İ

Hayatı ve Hadis İlimindeki Yeri

Doç. Dr. Abdullah AYDINLI

Hayatı

el-Hasanu'bnü Ebi'l-Hasan, Ebû Sa'id künyesiyle tanınmıştır. Nisbesi el-Basrîdir. Âzâdlıları olduğu için el-Ensârî nisbesiyle de anılır.

Babasının adı Yesâr'dır¹. Hıristiyan olan Yesâr, hicretin 12. yılında, Hz. Hâlid ibnu'l-Velid ile Kârin ibn Karyânus kumandalarındaki ordular arasında vukubulan "Vak'atu's-Sinyi"de esir düşmüş² ve Ensâr'dan birinin kölesi olmuştu³. Bu ensârfinin Zeyd ibn Sâbit olduğu söylenir⁴. Bir başka rivâyette, Meysân esirlerinden biri olarak Medîne'ye gelen Yesâr'ı, 'er-Rubeyyi' bintü'n-Nadr'ın satın alıp âzâd ettiği nakledilir⁵. Hasan Basrî ise ebeveyninin âzâd edilmişliğini şöyle anlatır: Ebeveynim Neccâr oğullarından birinin mülkiyetinde idiler. Bu zat Ensâr'ın Seleme oğullarından bir hanımla evlenir. Ebeveynimi mihrî arasında ona gönderir. O da ebeveynimi âzâd eder⁶. Hasan Basrî ve babasının, daha başka zatlara kölesi oldukları da nakledilir. Anlaşılan onlar bir kaç el değiştirmişlerdi.

Annesinin ismi Hayra'dır⁷. Hayra ezvâc-tâhirâtın Ümmü Seleme'nin kölesi idi⁸. Kadınlara kissalar anlatırdı. Hasan Basrî'nin ondan hadis rivayetleri vardır⁹.

Hasan Basrî'nin dedeleri hakkında bir bilgiye raslamıyoruz. Bu, onların gayr-i müslim olmalarından veya, daha büyük bir ihtimalle, arap asıllı olmamalarından ileri gelirse gerektir. Hasan Basrî arap değildir. Eyyûb'den şöyle dediği rivâyet edilir:

1. Tabakât, 7/156; Emâlî, 1/152; Tehzîb, 2/263.
2. Kâmil, 2/387.
3. Emâlî, 1/152; A'lâm, 2/242; Tehzîb, 2/263.
4. Tezkire, 1/71; Meşâhirü'l-Ulemâ, s. 88; et-Târihu'l-Kebir, 2/289.
5. Tabakât, 7/156, Ma'rîfetu Ulûmi'l-Hadîs, s. 200.
6. Tezkire, 1/71; Kâşif, 1/220.
7. Neyyir olduğu da rivâyet edilir: İşâri Tefsîr Okulu, s. 39.
8. Tabakât, 7/156; Tehzîb, 2/263.
9. Meselâ bkz. Müslim, Fiten, 72 73 (4/2236).

Hasan'a bir şey soruldu. Sual kendisine zor gelince; "Arabi olsaydım bilirdim."¹ dedi. Buradan onun arap asıllı olmadığını anlıyoruz.

Hasan Basrî böyle bir ailede, Hz. Ömer'in vefatından iki sene önce, 21/642² veya 643³'de, muhtemelen Medîne'de doğdu⁴. O köle olarak doğdu. Sonradan âzâd edilen Hasan Basrî'nin âzâd edilmiş târihi ve âzâd edeni bilinmiyor.⁵

Hasan Basrî Medîne ve Vâdî'l-Kura civarında büyür. Çocukluğu büyük sahâbilerin arasında⁶, Resûlullah (s.a.s.)'in hanımlarının çevresinde geçer. Hatta mü'minlerin annesi Ümmü Seleme'den süt emdiği de rivâyet edilir. Şöyleki, Ümmü Seleme, Hasan Basrî'nin annesini ihtiyacı için bir yerlere gönderiyordu. O da süt çocuğu olan oğluyla meşgul olamıyordu. Çocuk ağlayınca Ümmü Seleme, annesi gelinceye kadar çocuğa oyalanması için memesini veriyor, o da süt emiyordu⁷. Hasan Basrî'yi Ümmü Seleme ve annesi, küçükken sahâbenin huzuruna çıkarıyor, onlar da ona hayır-duada bulunuyorlardı⁸. Yedi yaşında temyiz çağına ulaştığı nakledilen Hasan Basrî⁹ Hz. Osman'ın halifeliği zamanında Resulullah'ın (s.a.s.) hanımlarının evlerine girdiğini, elini evin tavanına değdirebildiğini anlatır¹⁰. Yine, o, Hz. Osman'ı hutbe okurken 15 yaşında gördüğünü nakleder¹¹.

Hasan Basrî, Sıffin savaşından bir sene önce veya savaş esnasında h. 38'de Basra'ya gitmişti¹². Nitekim, Hz. Ali tarafından tayin edilen ve h. 35-38 yılları arasında Basra'da emîrlik yapmış olan İbn Abbâs'ı görmediği, Hasan Basrî oraya geldiğinde Onun oradan ayrılmış olduğu kabul edilmektedir¹³.

Hasan Basrî, 50-53/670-673 yılları arasında Kâbul, Endukân, Endegân ve Zabulistân'da vuku bulan cihada Abdullah ibn Semure ile katılır¹⁴. İç karışıklıkların çok yoğun olduğu bu dönemlerde Hasan Basrî, hâkim güç ehine olaylara karışmaz, devamlı olarak fitnelerden uzak kalınmasını, işlerin sonuçlarının Al-

1. İlelu Ahmed, s. 20.

2. GAL, S, 1/102; GAS, 1/591.

3. Essai, p. 174.

4. Tabakât, 7/157; Maârif, s. 195.

5. Bkz. Maârif, s. 195; Vefeyât, 2/72; Essai, p. 174.

6. Hasan Basrî'nin, Hz. Ali'nin himayesinde büyüdüğü de rivâyet edilir. Bkz. A'lâm, 2/242.

7. Tabakât, 7/157; Hilye, 2/147.

8. Tabakât, 7/161; el-Fetâva'l-Hadisiyye, s. 176.

9. el-Fetâva'l-Hadisiyye, s. 176.

10. Tabakât, 7/161.

11. Tabakât, 7/157.

12. Nasb, 1/90, 91.

13. Merâsîl, s. 27; Câmi'ut-Tahsîl, s. 196.

14. Tabakât, 7/157, 175, Essai, p. 175.

lah'a bırakılmasını tavsiye eder, bu uğurda mücâdele verir. Vaazlarıyla ümmetin düzen ve birliğinin korunmasına çalışır. Aynı zamanda yöneticileri tenkidten de geri durmaz. O, bir taraftan ümmetin salâhı için cemiyetin dirlik ve düzenliliğinin korunmasını, diğer taraftan, düzen bozuculara imkân verdiği için yöneticilerin hatalarını tenkid etmeyi herhal'ü kârda zarûrî görüyordu. Bu sebeble, Basra emîri Haccâc'ın Yûsuf'a (emîrliği: 73-93 h.) isyan eden İbnu'l-Eş'ası'nın, kendisine katılma isteğini reddederken¹ Haccâc'ı da sert bir dille tenkid ediyordu.

Hz. Muâviye'nin vâsanında Horasan valisi Rebi' ibn Ziyâd el-Hârisi'nin kâtibliği (sekreterliği) görevinde bulunan Hasan Basri² Ömer ibn Abdülazîz (halifeligi 99-101) döneminde de bir müddet Basra kadılığı yapmıştı. Hicri 100 yılında ağabeyi Said vefat etmiş³ buna çok üzülmüştü.

Hicri 101 ve 102'de Yezîd ibnu'l-Muhelleb ile kardeşi Mervân'ın Şamlılara karşı savaş için teşvikde bulunmalarına karşılık Hasan Basri bundan vazgeçirmeğe çalışıyordu⁴. Hicri 103 yılında Ömer ibn Hübeyre Irak'a vali tayin edildiğinde Hasan Basri'yi Vâsıt'ta görürüz⁵. Onun, h. 106--108 yılları arasında, bildirilmeyen bir sebepten dolayı, Basra emniyetine bakan Mâlik ibnu'l-Munzir ibni'l-Cârûd'un nezdinde Farazdak ile mahbûs olduğu nakledilir⁶.

Attâr, Hasan Basri'nin cevher sattığını, bunun için "lu'lu'i" lakabıyla anıldığını nakleder⁷. Bunun mecâzî bir ifade olup olmadığını bilemiyoruz.

Hasan Basri, 87⁸, 88⁹, veya 89¹⁰ yaşındayken 110/728 yılının receb ayının ilk günü perşembe akşamı vefât etti¹¹ (Basra). Vefatından önce bir kâtib çağırarak şu vasiyetini yazdırmıştı: "Yaz! Bu el-Hasanu'bnü Ebi'l-Hasan'ın şahidlik yaptığı şeydir: O, Allah'dan başka ilâh olmadığına ve Muhammed'in Allah'ın elçisi olduğuna şehâdet eder"¹². Ölümü esnasında bir ara kendisine baygınlık gelmişti. Uyanınca şöyle demişti: "Beni cennetlerden, pınarlardan ve güzel konaktan uyandırdınız"¹³. Humeydu't-Tavîl ölümünü şöyle anlatır: Hasan perşem-

1. Tabakât, 7/163,164. Târihu'l-Ya'kûbi'de (2/278) onun, Haccâc'a karşı savaşanlar arasında zikredilmesi, diğer rivâyetler ve fitne karşısındaki tavrı ile bağdaşmaz.

2. Tezkire, 1/71, Maârif, s. 195. Krş. Kâmil, 3/129.

3. Beyân, 1/367.

4. Bkz. Kâmil, 5/75, 80.

5. Şezerât, 1/137; Emâli, 1/158-9.

6. Emâli, 1/163, dn. 3.

7. Tezkiretu'l-Evliyâ', s. 31.

8. Kâmil, 5/155.

9. Tezkire, 1/72, Bidâye, 9/267.

10. Meşâhiru'l-Ulemâ, s. 88; Emâli, 1/158.

11. Tabakât, 7/177; İlelu Ahmed, s. 88; et-Târihu'l-Kebîr, 2/266; Tehzib, 2/266.

12. Tabakât, 7/174.

13. Vefeyât, 2/72.

be akşamı vefat etti. Cuma günü sabah olduğunda işlerini bitirmiştik. Cuma namazından sonra onu götürüp defnettik. İnsanların hepsi cenazesini teşy'i edip onunla meşgul oldular. Bundan dolayı ikinci namazı camide kılınmadı. İslâmın bidâyetinden beri o gün hariç ikinci namazının (camide edâsının) terkedildiğini bilmiyorum. Çünkü cemaatin hepsi cenazenin peşinden gitmişti. Mescidde ikindiye kılacak kimse kalmamıştı¹.

Hasan Basrî geriye üç çocuk bırakmıştı². Oğlu Ca'fer, Basra mescidinde ilk olarak halka teşkîl edip Kur'an okutan kimsedir³. Oğullarından birinin ismi da Abdullah idi⁴.

Hasan Basrî'den Arda Kalanlar

Hasan Basrî ardından, çocuklarından başka, güçlü şahsiyetiyle yapmış olduğu büyük etki, kitâb-risâleler, mektublar, hikmetli sözler ve hadis rivâyetleri bırakmıştır.

A— Etkisi: Hasan Basrî zühd ve takvasıyla, sözüyle işinin bir oluşuyla ve nihayet müessir hitâbetiyle muasırları üzerinde büyük etki bırakmıştı⁵. Bu te'siri müteakib nesillerde de devam etmiş, hatta gayr-i müslimler bile onu takdir etmekden kendilerini alamamışlardı. Meselâ bir Sâbiî olan Sâbit ibn Kurre şöyle demektedir: "Şu arap milletine sadece üç kişiden dolayı hased ederim. Çünkü kadınlar artık onların benzerini doğuramazlar... Onların ilki Ömer ibnu'l-Hatâb... İkincisi el-Hasanu'l-Basrî. Bu zat ilim, takva, zühd, ver', iffet, rikkat, kulluk, tenezzüh, fıkıh, ma'rifet... yönünden parlak yıldızlardandır... Üçüncüsü Ebû Osman el-Câhîz'dir."⁶ Bazı tarikat ve mezheplerin Hasan Basrî'yi selefleri olarak görmeleri onun bıraktığı te'sîr ile alâkalı olmalıdır⁷.

B- Kitap ve Risâleleri: Bir rivâyetten, Hasan Basrî'nin, hastalığı ağırlaştığında bir sahîfe hariç bütün kitaplarını, oğlu Abdullah'a yaktırması olduğunu öğreniyoruz⁸. Fakat Humeydu't-Tavîl, daha önce onları aldırarak istinsâh edip geri vermişti⁹.

1. a.g.e.; Şezerât, 1/138.

2. Mystique Musulmane, p. 24.

3. Beyân, 1/367.

4. Tabakât, 7/175.

5. Beyân, 1/101, 242, 3/226; Maârif, s. 195; Uyûn, 2/355; Hilye, 2/147, 158.

6. Mu'cemu'l-Udebâ', 6/69-71.

7. Bkz. Mystique Musulmane, p. 26.

8. Tabakât, 7/175.

9. a.g.e., 7/173; İlelu Ahmed, s. 15, 92;

Hasan Basri'ye şu eserler nisbet edilmektedir:

1. Tefsîru'l-Kur'an: Onun tefsîrle ilgili açıklamaları, talebesi ve mu'tezilî olan Amr ibn Ubeyd tarafından derlenmişti. Massignon, bir yazmasının Londra'da bulunduğu¹ işaret etmekle beraber, Fuad Sezgin bu konuda bir şey söylememektedir². İbnu'n-Nedîm Nuzûlu'l-Kur'an³ ve Kitâbu'l-Aded fi'l-Kur'an⁴ isimli iki eserini daha zikretmiştir.

2. Risâle fi'l-Kader: Halife Abdülmelik'e yazmış olduğu söylenen cevâbi bir mektubtur. eş-Şehristânî, muhtevasını, Hasan Basri'nin görüşlerine muhâlif bulduğu bu mektubun ona nisbetini kabul etmemekte, muhtemelen Vâsıl ibn Atâ'a ait olabileceğini söylemektedir⁵. Buna rağmen, metin tenkîdinin candan başlısı "çağdaş ilim", iddialarına aykırı bulduğu, Şehristânî'nin bu metin tenkîdini kabul etmemekte, sözkonusu mektubun Hasan Basri'ye aidiyetini kabul ederek üzerine pek çok ahkâm bina etmektedir⁶. Bu mektubun birkaç yazma nüshası şu kütüphanelerde mevcuttur: Ayasofya, 3998/2, 13 varak; Köprülü, 1589/39, 428-431 varak arası; Selimağa, 584/4, 51-59 varak arası⁷.

3. Fedâ'ilü Mekke: Bu eser şu adlarla da zikredilir: "Risâle fi Fadli Mekketi'l-Mukerreme", "Risâle fi Fadli'l-Mucâvereti bi'l-Beyti'l-Atîk", "Risâle fi Fadli Harami Mekke": Köprülü, 1603,1-10 varak arası; Vehbi, 1142/1, 1-9 a varak arası; Ayasofya 1849, 23 varak. Bu eser Mustafa Hamî tarafından türkçeye tercüme edilmiş (İstanbul, 1280), Sabri Efendi tarafından da şerh edilmiştir (İstanbul, 1276)⁸.

4. el-Kırâ'a: Ahmed ibn Muhammed ed-Dimyâfî (1117/1705) tarafından "İthâfu Fudalâ'i'l-Basar"da muhafaza edilmiştir⁹.

5. Farâ'id veya Erbe'un ve Hamsûne Farîda: Lâleli, 1703; Es'ad, 1641, 197b-209b. Bu eser İstanbul'da basıldı: 1259, 1260 ve 1306 (Kırk Su'âl'in hâmişinde)¹⁰.

1. Essai, p. 177.

2. Bkz. GAS-1/592.

3. GAS, 1/30.

4. GAS, 1/5,30.

5. Mîlei, 1/47.

6. Bkz. İslâm Düşüncesinin Teşekkûl-Devri, M. Watt s. 123. "Sünnet'e muhâlif görüşlerin" iftirayla Hasan Basri'ye nisbet edilmesi..hk. bkz. Ebû Dâvûd, Sünnet, 7 (4/205).

7. GAS, 1/592. Bu mektub, Prof. H. Ritter,'in tahkikli neşri esas alınarak, türkçeye çevrilmiştir: Hasan Basri'nin Kader Hakkında Halife Abdülmelik b. Mervan'a Mektubu, çev.: Lûtfî Doğan-Yaşar Kutluay, İlahiyat Fakültesi Dergisi, III-IV, 1954, Ankara, 1954, s. 75-84.

8. GAS, 1/592; Essai, p. 177.

9. GAS, 1/592.

10. GAS, 1/593; Essai, p. 176.

6. Risâle fi't-Tekâlif: İskenderiye Belediye Küt., 3658/9 c, 14 varak¹.
7. Şurûtu'l-imâme: Teymûr, mecma', 177/8,².
8. Vasiyye veya Vasiyyetu'n-Nebî li-Ebî Huyeryre: 455/2, 17 varak; Reşid, 129/2, 10a-37b,³.
9. el-İstîğfârâtü'l-Munkize mine'n-Nâr: Kasidecizâde, 721/2,14b-21b; Bursa Ulucami, 1588/3, 177a-209b,⁴.
10. el-Esmâ'ul'l-İdrisiyye: İskenderiye Belediyesi, 3909/2c, 6 v.⁵.
11. el-Ahâdîsu'l-Müteferrika: Onun rivâyet ettiği bazı hadîseler, sonradan bu isim altında toplanmıştır: Ayasofya, 533, 25 varak⁶.
12. Âsâr-ı Hasan: Onun bir kısım rivâyetleri Tarîtlizâde H. Husni tarafından bu isim altında toplanıp türkçe şerhedilerek basılmıştır: Kerkük, 1329-1331⁷.
- 13- Fetvalar: Bir alim, Hasan Basri'nin fetvalarını yedi büyük "sifr"de toplamıştı⁸.
14. Kitâbu'l-İhlâs: el-Hüseyn ibn Mansûr el-Hallâc bu kitabtan rivâyette bulunurdu. Ancak bundan yaptığı bir rivâyet, eserin aslında olmadığı söylenerek, mahkemesi esnasında kadı tarafından reddedilmişti⁹.
15. Mevâ'izu'l-Hasan: Hasan Basri'nin hutbe ve mev'izeleri meşhûrdur. O, bu konuşmalarıyla çevresini etkisi altına almıştı¹⁰. Sonraları bir çok vaiz tarafından örnek metinler olarak faydalanılan bu mev'izeler¹¹, talebeleri tarafından bir araya getirilmişlerdi¹². Ancak, bugün, mevcûdiyeleri bilinmeyen bu "mevâ'iz"nin bazı parçalarına Hilye'de, Beyân'da ve sair kitaplarda dağınık olarak rastlamaktayız.
16. Bazı Mektupları: Hasan Basri bize, çoğunu Ömer ibn Abdûlazize yazmış olduğu mektuplarını da bırakmıştır. Bu mektuplardan bazıları şu eserlerde

1. GAS, 1/593.

2. a.g.e.

3. a.g.e.

4. a.g.e.

5. a.g.e.

6. a.g.e.

7. a.g.e.

8. İ'lâmu'l-Muvakkî'n, 1/24; GAS, 1/398.

9. Kâmil, 8/128; Zuhru'l-İslâm, 2/72.

10. Beyân, 1/353,398; Mystique Mu'ulmane, p. 25.

11. Beyân,1/295.

12. Es.ai, p. 177.

bulunmaktadır: Beyân (2/70,3/138,139), Emâlî (1/158), Şezerât (1/137), A'lâm (2/242), Hilye (2/134-140,148), İğâsetu'l-Lehefân (İbn Kayyimi'L-Cevziyye, Mısır, 1961, 1/48).

C— Rivâyetleri ve Kendi Sözlere: Hasan Basrî 'den bize bolca hadîs rivâyetleri (çoğu mursel) ve kendi (maktû') veciz, hikmetli sözleri de intikal etmiştir. İslâmî eserlerde bunlara çokca rastlanmaktadır.

İLMİ ŞAHSİYETİ

* Sözlünün çoğu hikmet ve belâgatla dolu olan¹ Hasan Basrî, "câmi" bir alim², ilim denizlerinden bir allâme³ idi. İlim için ameli zarûrî görürdü. Ona göre alim; "vera' sahibi, zâhid, kendisinden üstte olan kimseye hayıflanmayan, dünündakiyle alay etmeyen, Allah'ın öğrettiği ilme mukabil dünya malı almayan" kimsedir⁴.

Hasan Basrî ilim tahsiline küçük yaşta hikmetli sözler ezberleyerek başlamış⁵, mutehassıslarından husûsî surette arapça tahsil etmişti⁶. Onun, içinde bulunduğu muhitin elverişli ilim imkânlarını çok iyi değerlendirdiği anlaşılmaktadır. Bu suretle o, zamanın ve tüm İslâm tarihinin mühim ilim sîmalarından biri olmuştur. Diğer taraftan fasîhlik ve hakîmlik Hasan Basrî'nin, üzerinde ehemmiyetle durulan bir yönüdür. Hemen hemen her eserde o fasîh olarak takdîm edilir⁷ Fesahatı ile ün yapmış Haccâc da onun bu husustaki üstünlüğünü kabul etmektedir⁸. O, Ebû Ca'fer Muhammed el-Bâkır'ın yanında anıldığında; "O'nun sözü peygamberlerin sözüne benziyor." derdi⁹. Gazâlî benzer bir ifade kullanır ve ilâve eder: "Fesahatte son derecede idi. Hikmet onun ağzından dökülürdü."¹⁰. Onun bu hususiyetinin kaynağını bazıları Ümmü Seleme'den süt emmesinde görür¹¹.

1. Şezerât, 1/17; Veşâyât, 1/2.

2. Tabakât, 7/157; Tezkire, 1/71.

3. Tezkire, 1/72, er-Rebî, b. Enes; "Hasan'a on şu kadar yıl gittim, geldim, Ondan her gün, daha önce, duymadığım şeyler duydum." der (Tehzib, 2/265).

4. Tabakât, 7/177.

5. Hilye, 2/147; Tehzib, 2/265.

6. Mu'cemu'l-Udebâ' 4/135.

7. Tabakât, 7/157; Beyân, 1/163, 2/219; Tezkire, 1/71; Bidâye, 9/267.

8. Beyân, 2/286.

9. Hilye, 2/147; Tehzib, 2/265.

10. A'lâm, 2/242.

11. Tabakât, 7/157; Hilye, 2/147; Ma'ârif, s. 195; Tezkiretu'l-Evliyâ, s. 30. Onun ilmüne dair, buna benzeyen fakat doğru olması mümkün olmayan bir rivâyet vardır: "Rivâyet edilir ki Hasan çocukluğunda bir gün, Ümmü Seleme'nin evinde Hz. Peygamber'in destisinden su içti. Hz. Peygamber; "Bu suyu kim içti?" buyurdu. "Hasan!" dediklerinde O şöyle buyurdu: "Mademki o bu sudan içti. benim ilmim ona sirayet etmiş oldu." (Tezkiretu'l-Evliyâ, s. 30).

Diğer bazıları, hikmetli sözleri küçüklüğünden itibaren ezberlemiş, nihayet böyle konuşmaya başlamış olduğu görüşünü beyân ederler*. eş-Şerifu'l-Murtaza Ali'ye göre bu hikmetli sözler, lafzen ve mânen Hz. Ali'ye aittir¹.

Hasan Basrî'nin, fesahat ve hakîmlikteki bu üstünlüğünü diğer ilimlerde de görürüz. Zamanında o, helâl ve haramı, insanların en iyi bileni idi². Pek çok kimse onun bu üstünlüğünü tasdik makamında; "Ondan daha câmi bir fakîh görmedik." demektedirler. Bunlar arasında Humeyd³, Yûnus b. Ubeyd⁴, Eyyûb⁵, Katâde⁶ ve Ma'mer'i zikredebiliriz. Verdiği fetvaların, fikh bablarına göre yedi "esfâr: kitab"da toplanmış olduğu rivâyet edilir⁷. Tefsîr kitaplarında ondan yapılan rivâyatların çokluğu, onun tefsîr ilmindeki yerini gösterecek mahiyettedir. Sûfî tefsîrinin ilkörneğini ve usûlünü vermiş olan Hasan Basrî'nin⁸ tefsîre dair bir kitabı olduğu rivâyet edilir⁹. İbn Mes'ûd'un re'ye önem veren ekolünde yetişmiş olan¹⁰ Hasan Basrî'nin, zamanında hararetle münâkaşası yapılan kelâmî konulardan uzak kalması düşünülemez. O, kelâmî konuların sonradan alacakları kesin çizgilerin belirmesinde mühim rol oynamış bir şahsiyettir. Müteakib asırlardaki tasavvufî hareket ve gelişmelerde de büyük etkisi olmuş olan Hasan Basrî, sahabe sonrası zühd hareketinin en büyük temsilcisi sayılmaktadır. Biz burada bu yönlerinden sarf-ı nazarla onun hadîs ilmindeki yeri üzerinde durmak istiyoruz:

HADİS İLMİNDEKİ YERİ

Hasan Basrî hadîs ilminde de meşhûrdur. Onun, Kütüb-i Sitte'nin hepsinde rivâyetleri vardır. Muhaddisler mutlak olarak Hasan dediklerinde onu kastedediler¹¹.

Hadîs rivâyetinin, Allah'ın alimler üzerindeki bir hakkı olduğu¹² görüşünde olan Hasan Basrî, uyku ve istirahatinden feragat ederek bolca rivâyetlerde bulun-

*. Hilye, 2/147; Tehzîb, 2/265.

1. Emâli'l-Murtaza, 1/153.

2. Tabakât, 7/163.

3. a.g.e., 7/162, 166.

4. a.g.e.

5. a.g.e., 7/165 Hilye, 2/147; Tehzîb, 2/268.

6. Tehzîb, 2/265; Bidâye, 9/266..

7. İ'lâm, 1/24; GAS, 1/398.

8. İşârî Tefsîr Okulu, s. 42.

9. Fihrist, s. 34'den İşârî Tefsîr Okulu, s. 41. Bkz. Essai, p. 177.

10. Tefsîr Usûlü, s. 238.

11. Şifâ, 1/60, dn. 8.

12. Tabakât, 7/158.

muştı¹. Öyleki eş-Şa'î şöyle deme gereğini duymuştu: "Şu Hasan'a rastlasaydım, onu; "Kâle Resûlullah sallelahu aleyhi ve sellem" demektiden mutlaka men ederdim. Ben İbn Ömer'e altı ay arkadaşlık ettim de sadece bir hadîste "Kâle Resûlullah sallelahu aleyhi ve sellem" dediğini duydum."² Ancak o hadîs rivâyetinde tesahülî ile bilinir. Tâbiûn imamları arasında ricâl hakkında konuşan, cerhde bulunan biri³ olmasına rağmen kendisine rivâyette bulunan her kesi tasdik eder⁴, bir hadîs duyunca da onu hemen ref' ederdi⁵. Hadîsi kimden aldığına pek dikkat etmez⁶, bazan da unutturdu. Ali b. Zeyd b. Cüd'ân anlatıyor: Hasan Basrî'ye bazan bir hadîs rivâyet eder, sonra onu rivâyet ederken kendisinden duyduğumda; "Sana kim rivâyet etti?" derdim. "Bilmiyorum, şu kadar var ki sika birinden işittim." derdi. Ben de; "Onu sana ben rivâyet ettim." derdim". Hasan Basrî, hakkında çok söz edilen Ali b. Zeyd'den böylece rivâyet ediyordu⁷.

Haber-i vâhidi hüccet olarak kabul eden Hasan Basrî⁸, semâ' ile kırâ'atı eşit sayar⁹, hocanın, hadîs rivâyeti karşılığında ücret almasını caiz görmezdi¹⁰. Bir hadîsi dört sahâbeden duyunca bunu doğrudan doğruya Hz. Peygamber'den (s.a.s.) duymuş gibi kabul ederek ref' ederdi¹¹. Kavuştuğu ve kavuşmadığı sahâbeden nakillerde bulunur¹², senedli rivâyete olduğu gibi¹³ semâ'a da ehemmiyet vermezdi: Adamın biri Hasan Basrî'ye gelip şöyle dedi: "Ya Ebâ Sa'id, evim uzakta, gidip gelmek te bana zor geliyor. Beraberimde hadîsler var. Şâyet kırâ'atte beis görmüyorsan sana okuyayım!" Bunun üzerine Hasan Basrî; "Bana okuman, benim de, 'Bana rivâyet etti veya ben onu sana rivâyet ettim.'" şeklinde haber vermem mühim değil." dedi. Soran kimse; "Ya Ebâ Sa'id, 'Bana Hasan rivâyet etti.' diyeyim mi?" dediğinde Hasan; "Evet, de ki; 'Hasan bana rivâyet etti.' dedi"¹⁴.

1. a.g.e., 7/233. Hadîs rivâyetini bitirmek istediğinde bunu imâ için "Allahumme Leke's-Şükür" demek âdeti imiş (Fethu'l-Muğis, 2/322).

2. Şerhu İleli't-Tirmizî, s. 228.

3. İlelu't-Tirmizî, 5/738.

4. İlelu Ahmed, s. 146; Şerhu İleli't-Tirmizî, s. 228, 229.

5. İlelu Ahmed, s. 16, 92; Câmî'u't-Tahsil, s. 44.

6. Şerhu İleli't-Tirmizî, s. 228.

7. Câmî'u't-Tahsil, s. 87. Başka bir örnek için bkz. İlelu't-Tirmizî, 5/755.

8. Risâle, s. 457.

9. Fethu'l-Muğis, 2/26.

10. Bir örnek için bkz, a.g.e., 1/321.

11. Câmî'u't-Tahsil, 87,88; Şerhu İleli't-Tirmizî, s. 227 (Burada, iki kşiden duyduğunu da ref'ettiği bizzat kendisinden nakledilir).

12. Nasb, 1/90. Burada vicâde yoluyla elde ettiği hadîsleri rivâyetteki tesâhülî söz konusudur. Krş. Fethu'l-Muğis, 2/137, 138.

13. Bunu, yalan söylemediği gibi kendisine de yalan söylenilmediğinden dolayı yaptığını söyler, Bkz. Buhûs fi Târîhi's-Sünne, s. 47.

14. Tabakât, 7/173; Fethu'l-Muğis, 2/27; Kifâye, s. 438.

Bununla beraber Hasan Basrî sıkı kabul edilir¹ ve semâ'da bulunmadığı kimselerden "haddesenâ" ve "hatabenâ" şigalarıyla yapmış olduğu rivâyetlerde "biz"den "Basra'da kendilerine rivâyet edilmiş, hitâb edilmiş olan kavmini" kastedtiği söylenir². Bir ifâde özelliği olarak "hadessenâ" diyerek kendisinden rivâyette bulunmuş olduğu kimsenin ihtilâfsız sıkı olduğu kabul edilir³.

Hadîslerin mânâ ile rivâyetini caiz görerek, tâbiûn arasında hadîsleri bu şekilde rivâyet edenlerden biri olmasına⁴ rağmen, yine de hadîsleri kendi lafızlarıyla rivâyet etmenin müstehab olduğunu söylerdi⁵. Fakat bu zor bir işti. Gaylân b. Cerîr anlatır: Hasan Basrî'ye sormuş ki; "Ya Ebâ Sa'îd, bir adam bir hadîs işitir, sonra bunu, elinden gelen gayreti göstererek rivâyet eder de yine hadîste fazlalık ve noksanlık olursa (durum ne olur?). O şöyle cevap vermiş: "Buna (yani aynen rivâyete) kimin gücü yeter?"⁶. Bunun için o; "Mânâ (ile rivâyet câiz) olmasaydı hadîs rivâyet etmezdik." dermiş⁷.

Oun böyle davranmasında, belki de hadîsin mânâsına, ondan alınacak nasihate ehemmiyet vermiş olması rol oynamıştır. Nitekim bu tutum, çoğu zâhid ve sûfinin ortak tavrı olarak karşımıza çıkmaktadır⁸. Şu rivâyet de bunu göstermektedir: Hasan Basrî bir hadîs rivâyet etti. Bunun üzerine bir adam; "Ya Ebâ Sa'îd, kimden?" diye sordu. O; "Kimden'i ne yapacaksın! Öğüdü sana ulaştı, hücceti aleyhine kaim oldu ya!" karşılığını verdi⁹.

Hasan Basrî'nin hadîs rivâyetindeki durumunu şu haber, güzel bir şekilde temsil eder: "Bir adam İbn Sîrîn'e şöyle dedi: 'Rüyamda bir güvercin gördüm, bir inci yuttu, sonra ağzından daha büyüğünü çıkardı. Başka bir güvercin gördüm, bir inci yuttu, sonra daha küçüğünü ağzından çıkardı. Bir diğer güvercin gördüm, bir inci yuttu, sonra yuttuğunun benzerini ağzından çıkardı (Bunu neye yorarsın?)'. Cevap olarak İbn Sîrîn dedi ki; 'Birincisi Hasan'dır, hadîsi işitir, onu mantıkına göre güzelleştirir, İkincisi Muhammed ibn Sîrîn'dir, o hadîsi işitir, sonra onda şüpheye düşer ve onu noksanlaştırır. Üçüncüsü, insanların en hafızı olan Katâde'dir¹⁰.

1. Mizân, 1/483; Nasb, 1/90.

2. Tehzîb, 2/269; Nasb, 1/90.

3. Mizân, 1/483..

4. Tabakât, 7/159; İlelu Ahmed, s. 325; Kifâye, s. 311.

5. Fethu'l-Muğîs, 2/218.

6. Tabakât, 7/159; Kifâye, s. 313.

7. Fethu'l-Muğîs, 2/216.

8. el-Muhâsibî'nin benzer tutumu için bkz. Essai, p. 243.

9. Emâlî, 1/298; Uyûn, 2/137; Vefeyât, 2/70.

10. İlelu Ahmed, s. 350.

MURSELLERİ

Hasan Basrî'nin, hadîs ilmi için ehemmiyet arzeden huşûsiyetlerinden biri de onun murselleridir. Yukarıda belirtilmeye çalışıldığı gibi o hadîsin senedinden ziyâde metnine ehemmiyet veriyor, kendisi için semâ' ve adem-i semâ' bir kıymet ifade etmiyordu. Bu anlayışı dolayısıyla o çokca irsâl ve tedlîste bulunmuştur. İrsâllerinde yukarıdaki hususlardan ayrı olarak siyâsî durum da rol oynamış, bu sebeble, Haccâc'ın zamanında Hz. Ali'den yaptığı rivâyetleri irsâl etmiştir denilir¹.

Hasan Basrî, tedlîsleriyle de meşhûr olup², kendilerinden hadîs işitmemiş olduğu kabul edilen kimselerden "an" edâ sığasıyla yaptığı rivâyetler, münkâtî cümlesinden zayıf sayılmıştır³.

Hasan Basrî'nin murselleri, merâsîlin en zayıflarından kabul edilir⁴. Sebeb olarak da herkesten hadîs alması gösterilir⁵.

İbn Ma'in, Hasan Basrî, bir kimseden, ismini vererek rivâyet ederse o sıkadır, der. Bu durumda iki ihtimal vardır: O ya sadece kendisine göre sıkı olan birinden -musned veya mursal olarak- rivâyet eder. Veya bu durum sadece ismini zikrettiği râvî için sözkonusudur. İsmi zikretmeyip irsâl ettiğinin de böylece sıkı ve za'if olması mümkündür. İbn Ma'in'in sözünün asıl ifade etmek istediği, ikinci sıkı olmalıdır⁶. İbnü'l-Medîni ise, Hasan'ın mursellerini kendisinden, sıkı kimseler rivâyet ederlerse bunların sahîh olup, sâkât olacıklarının az olacağını söyler⁷. İbn Sa'd da, isnâd ettiği ve işitmiş olduğu kimseden rivâyet ettiği hadîsinin hüccet, irsâlinin hüccet olmadığı görüşündedir⁸.

Hasan Basrî'nin merâsîlinin kabul edilmesinden yana olan Ebû Zur'a er-Râzî⁹; "Dört hadîs müstesna, Hasan'ın irsâl ettiği her şeyin sâbit bir aslımı buldum." demektedir¹⁰. Tirmizî de Yahya b. Saîd el-Kattân'dan; "Bir veya iki hadîs müstesna, Hasan'ın irsâl ettiği her hadîsin bir aslımı bulduk." dediğini nakleder¹¹.

1. Tehzîb, 2/266; Şerhu İleli't-Tirmizî, s. 227-228. Emevîler devrinde, Hz. Ali'den yaptığı rivâyetleri onun Ebû Zeyneb künyesiyle yaptığı da nakledilir: Emâli, 1/162.
2. Câmi'u't-Tahsil, s. 120, 194; Mizân, 1/527; Tehzîb, 2/270.
3. Mizân, 1/527.
4. Câmu't-Tahsil, s. 77, 100; Şerhu İleli't-Tirmizî, s. 229; Fethu'l-Muğîs, 1/148.
5. Câmi'u't-Tahsil, s. 87, 100,102.
6. Câmi'u't-Tahsil, s. 101.
7. Tehzîb, 2/266; Şerhu İleli't-Tirmizî, s. 227.
8. Tabakât, 7/157; Tezkire, 1/72; Tehzîb, 2/266..
9. Câmi'u't-Tahsil, s. 100.
10. a.g.e.; Tehzîb, 2/250; Kavâ id, s. 153.
11. İlelu't-Tirmizî, 5/754.

Hasan Basrî'nin hadîs ilmindeki yeri ve mursellerinin durumu hakkında bu genel görüşleri serdettikten sonra onun kendilerini görüp görmediği veya kendilerinden semâ'edip etmediği, dolayısıyla kendilerinden rivâyetlerinde irsâl ve tedlîsin sözkonusu olabileceği sahâbe¹ ve tâbiûnu harf sırasına göre zikredelim:

Abbâs ibn Abdilmuttalib: Ondan semâ'ı yoktur². Ondan yaptığı direkt rivâyetlerde aralarında el-Ahnef ibn Kays vardır³.

Abdullah ibn Abbâs: Hasan Basrî'nin; "Basra'da ilk olarak (ilim) öğreten, minbere çıkıp Bakara ve Âlu İmrân surelerini okuyarak onları harf harf tefsir eden"⁴, "selis bir uslûbla konuşan"⁵, "bitmeyen bir ilim sahibi"⁶ şeklinde çokca övdüğü İbn Abbâs'tan semâ'ı olmadığı, onu görmediği söylenir. Denildiğine göre Hasan Basrî Medîne'de iken o, amil olarak Basra'da idi. İbn Abbâs Siffîn'e çıktığında Hasan, Basra'ya gelmişti. Bunun için görüşememişlerdi⁷. "Hatabenâ İbn Abbâs" şeklindeki ifadeleri, "Hatabe Ehle'l-Basra" mânâsına te'vîl ederek kullanıyordu⁸. Ancak İbn Hacer, ondan semâ'ı olduğunu nakletmektedir⁹.

Abdullah ibn Amr: Aliyyu'bnu'l-Medîni ondan hiçbir şey semâ' etmediğini¹⁰, Ebû Hâtim ondan semâ'nının olduğunu,¹¹ Bezzâr ise ondan semâ'ını bilmediğini¹² söyler. İbn Hacer ise ondan semâ'ı olduğu görüşündedir¹³.

Abdullah ibn Muğaffel: Ahmed ibn Hanbel, ondan semâ' ettiğini söyler¹⁴.

Abdullah ibn Ömer: Behz ibn Esed, Ebû Zur'a ve Ebû Hâtim¹⁵ ile Ahmed ibn Hanbel¹⁶ ondan semâ'ı olduğu¹⁷, Aliyyu'bnu'l-Medîni ve Hâkim semâ'ı olmadığı¹⁸ görüşündedirler. Ancak birinci görüş tercih edilmektedir¹⁹.

1. 120 sahâbî gördüğü nakledilir: Tehzîb, 2/270. Kendisi de, mest üzerine mesh edilmesini, kendisine 70 sahâbînin rivâyet ettiğini nakleder: Fethu'l-Muğîs, 3/38.
2. Tehzîb, 2/269.
3. Câmi'u't-Tahsil, s. 198, Nasb, 1/91.
4. Beyân, 1/85, 331.
5. Nihâye, 1/207; 3/351.
6. a.g.e., 3/351.
7. Merâsîlu Ebî Hâtim, s. 27-28; Câmi'u't-Tahsil, s. 195; Tehzîb, 2/267, 269.
8. Merâsîlu Ebî Hâtim, s. 27-28; Tehzîb, 2/267; Fethu'l-Muğîs, 1/172, 2/18.
9. Tehzîb, 2/264.
10. Merâsîlu Ebî Hâtim, s. 32; Tehzîb, 2/268; Fethu'l-Muğîs, 3/64-65.
11. Merâsîlu Ebî Hâtim, s. 35.
12. Nasb, 1/90.
13. Tehzîb, 2/264.
14. Merâsîlu Ebî Hâtim, s. 35; Câmi'u't-Teahsil, s. 198; Tehzîb, 2/265.
15. Merâsîlu Ebî Hâtim, s. 27,29,31,35.
16. Câmi'u't-Tahsil, s. 198.
17. Tehzîb, 2/264, 265.
18. Câmi'u't-Tahsil, s. 195,198.
19. a.g.e., s. 198.

Abdurrahman ibn Semure: el-Berdîcî, ondan semâ'nın sahîh olduğunu söyler¹. Onunla cihada da katılmıştı². ondan bazı rivâyetleri vardır³.

Ahmed ibn Cerîr ibn Sihâb el-Evsi: Ondan sucûd hakkında bir hadîs semâ' etmişti⁴.

Ahmer ibn Cüz': Ondan semâ'ı sahîhtir⁵.

H. Âîşe: Onu gördüğü⁶, ondan bazı rivâyetlerinin olduğu nakl edilir⁷.

Â'iz ibn Amr: Aliyyu'bnu'l-Medîni, ondan hiçbir şey semâ' etmediğini söyler⁸. Musne'du'l-Bezzâr'da ise ondan semâ' ettiği naledilir⁹.

H. Ali: Ona kavuşmuş ve onu görmüştür¹⁰. Hatta onun himâyesinde büyüdüğü de rivâyetler arasındadır¹¹. Aliyyu'bnu'l-Medîni, belki küçükken Medîne'de onu görmüştür, der¹². Bununla beraber, bir çok alim tarafından, ondan yaptığı rivâyetlerinin mursel (mudelles) olduğu, semâ'nının sâbit olmadığı kabul edilmektedir¹³. Çünkü, denildiğine göre, H. Ali bey'attan sonra Irak'a gitmiş, Hasan Medîne'de kalmıştı. Ondan sonra ise hiç karşılaşmamışlardı¹⁴. Ondan rivâyette bulunurken aralarında Kays ibn Abbâd ve İbnu'l-Kevvâs olmalıdır¹⁵. Ebû Zur'a er-Râzi, ona mulâki olmadığı¹⁶, Tirmizi ondan semâ'nın bilinmediği¹⁷ görüşündedirler. Ahmed ibn Hanbel onu, Basralılar arasında H. Ali'den rivâyet edenlerden gösterir¹⁸. İbn Hacer¹⁹ ve Suyûti²⁰ ise ondan semâ'ı olduğu görüşündedirler.

1. a.g.e.; Nasb, 1/90.
2. Tabakât, 5/157, 175.
3. Tezkire, 1/71.
4. Fethu'l-Muğis, 3/247.
5. Merâsilu Ebi Hâtim, s. 35; Câmi'u't-Tahsil, s. 198.
6. Tehzib, 2/263.
7. Bkz. Merâsilu Ebi Hâtim, s. 35; Câmi'u't-Tahsil, s. 198.
8. Merâsilu Ebi Hâtim, s. 34; Câmi'u't-Tahsil, s. 197.
9. Nasb, 1/90.
10. Câmi'u't-Tahsil, s. 195; Tehzib, 2/266.
11. A'lâm, 2/242.
12. Merâsilu Ebi Hâtim, s. 26; Tehzib, 2/267.
13. Bkz. Şerhu İleli't-Tirmizi, s. 228; Keşfu'l-Hafâ', 2/137.
14. Câmi'u't-Tahsil, s. 195; Tehzib, 2/267. Ayrıldıklarında Hasan Basri 14 15 yaşlarındaydı.
15. Nasb, 1/91.
16. Fethu'l-Muğis, 3/80.
17. Tehzib, 2/268.
18. İlelu Ahmed, s. 79.
19. Tehzib, 2/264. Aksi bir görüşü için bkz. Keşfu'l-Hafâ', 2/138.
20. el-Fetâva'l-Hadîsiyye, s. 176.

Ammâr ibn Yasir: Semâ'ı olmadığı halde ondan, tedlîs yaparak, rivâyette bulunmuştur¹:

Amr ibn Teğlib: Aliyyu'bnul-Medîni ondan semâ' etmediğini², Ebû Hâtim semâ' ettiğini³, Ahmed ibn Hanbel ise ondan bazı hadisler semâ' ettiğini⁴ söylerler. İbn Hacer, ondan semâ'ı olduğu görüşündedir⁵. Bu farklı görüşlerin yanında Amr'ın tek râvîsinin Hasan Basrî olduğu söylenmişse de İbn Ebî Hâtim ve İbn Abdilberr, el-Hakem İbnü'l-A'rec'in de ondan rivâyette bulunduğunu belirtirler⁶ Buhârî'de⁷ ve diğer hadis kitaplarında Hasan Basrî'nin Amr'dan yaptığı rivayetler yer almıştır.

Bedrîler: 70 bedriye mulâki olduğu⁸ haberini Behz ibn Esed ciddiye almaz "orta sözü" olarak kabul eder⁹. Katâde, onun kendilerine hiçbir bedrîden semâ' yoluyla hadis nakletmediğini yeminle te'yîd eder¹⁰. Netice olarak, umûmen onları gördüğü fakat onlardan şifâhen hiçbir hadis almadığı kabul edilmektedir¹¹.

Câbir ibn Abdillâh: Ona mulâki olmuş fakat ondan hadis semâ' etmemiştir. Ondan yaptığı rivayetler "kitâb"dan yani vicâde yoluyla¹². Ebû Zur'a ise ona mulâki olmadığı görüşündedir¹³. Ancak İbn Hacer, ondan semâ'ı vardır, demektedir¹⁴.

Cundeb ibn Abdillâh el-Beceli: Ondan rivâyette bulduysa¹⁵ da semâ'ı sahîh değildir¹⁶. Ondan bazan doğrudan bazan da Huzeyfe vasıtası ile hadis rivâyet etmiştir¹⁷. İbn Hacer, ondan semâ'ı olduğu görüşündedir¹⁸.

Dahhâk ibn Sufyân: Aliyyu'bnü'l-Medîni, ondan hiçbir şey semâ' etmediğini söyler. Çünkü o bâdiyelerde bulunuyordu¹⁹.

1. Tehzib, 2/264.

2. Merâsilu Ebî Hâtim, s. 34; Câmi'u't-Tahsil, s. 195; Tehzib, 2/268.

3. Merâsilu Ebî Hâtim, s. 34; Câmi'u't-Tahsil, s. 198; Tehzib, 2/268.

4. a.g.e.

5. Tehzib, 2/265.

6. Fethu'l-Muğis, 3/188.

7. Bkz. Câmi'u't-Tahsil, s. 195, 196.

8. Hilye, 2/134; Tezkiretu'l-Evliyâ, s. 31.

9. Merâsilu Ebî Hâtim, s. 27; Câmi'u't-Tahsil, s. 195.

10. Fethu'l-Muğis, 3/143; Muslim, Mukadime, 5 (1/22).

11. Merâsilu Ebî Hâtim, s. 27; Câmi'u't-Tahsil, s. 195; Tehzib, 2/266; Nasb, 1/91.

12. Merâsilu Ebî Hâtim, s. 30; Câmi'ut-Tahsil, s. 195,197; Tehzib, 2/267.

13. Tehzib, 2/267..

14. Tehzib, 2/264.

15. Tezkire, 1/71.-

16. Merâsilu Ebî Hâtim, s. 33.

17. Nasb, 1/90.

18. Tehzib, 2/264.

19. Merâsilu Ebî Hâtim, s.33; Câmi'u't-Tahsil, s. 195; Tehzib, 2/268.

Değfel ibn Hanzala: Ondan semâ'ı bilinmiyor¹.

H. Ebû Bekr se-Siddik Ondan rivâyeti, kesinlikle mursel (mudelles)tir².
Ebû Bekre : Ondan semâ'ı olduğu kabul edilir.³ Ancak ed-Dârekutni ondan semâ'ı olmadığı, halbuki Buhârînin Sahih'inde ondan rivâyet edilen hadisler bulunduğunu söyler. ed-Dârekutni bu görüşe zâhib olurken, onun el-Ahnef ibn Kays vasıtasıyla Ebû Bekre'den rivâyetleri olduğunu göz önüne almıştır. Halbuki Buhârî'nin tahrîc ettiklerini ondan doğrudan doğruya işitmiş olması mümkündür. Sözkonusu hadislerde her ne kadar semâ' tasrîh edilmemişse de Buhârî'nin, yalnız karşılaşmanın mümkün olmasıyla yetinmediği, bunu tesbît etmeyi zarûrî gördüğü bilinmektedir. Buhârî'nin Sahih'indeki rivâyetleri arasında küsûf kıssası ve rükû'da iken cemâate kavuşmakla ilgili bir hadis vardır⁴.

Ebû Berze el-Eslemî: Aliyyu'bnu'l-Medîni, ondan hiçbir şey semâ' etmediğini⁵, Ebû Hâtim, Ebû Zur'a ve Bezzâr ise ondan semâ' ettiğini kabul etmektedirler⁶.

Ebu'd-Derdâ': Ebû Zur'a , ondan rivâyetinin mursel (mudelles) olduğunu söyler⁷.

Ebû Hureyre: Eyyûb, Ali ibn Zeyd ibn Cud'ân⁸, Yûnus ibn Ubeyd⁹, Ebû Hâtim¹⁰, Aliyyu'bnu'l-Medîni¹¹, Abdulhakk (Ahkâm'ında), İbnu'l-Kattân, Tirmizî (Fedâ'ilu'l-Kur'an'da)¹², Nesâ'î (Muhtele'ât'da)¹³, Yahya ibn Ma'in¹⁴, Bezzâr¹⁵ ondan semâ'ı olmadığı; (diğer bir rivâyette) Yûnus ibn Ubeyd¹⁶, Ebû Zur'a¹⁷ ve Behz¹⁸ ondan semâ'ı olması bir tarafa onu görmediği görüşündedirler.

1. Tehzib, 2/268.
2. Merâsilu Ebî Hâtim, s. 26; Câmi'u't-Tahsil, s. 195.
3. Merâsilu Ebî Hâtim, s. 35; Câmi'u't-Tahsil, s. 198; Tehzib, 2/264.
4. Câmi'u't-Tahsil, s. 196. Bkz. Buhârî, Ezân, 114 (1/190).
5. Merâsilu Ebî Hâtim, s. 33; Câmi'u't-Tahsil, s. 195; Tehzib, 2/268.
6. Merâsilu Ebî Hâtim, s. 35; Câmi'u't-Tahsil, s. 196, 198; Tehzib, 2/265.
7. Merâsilu Ebî Hâtim, s. 34; Câmi'u't-Tahsil, s. 197; Tehzib, 2/268.
8. Tabakât, 7/158; Tirmizî, Zühd, 2 (4/551); Câmi'u't-Tahsil, s. 196.
9. a.g.e.; Tehzib, 2/267.
10. Merâsilu Ebî Hâtim, s. 28, 29; Câmi'u't-Tahsil, s. 133; Tehzib, 2/265, 267.
11. Tehzib, 2/267.
12. Nasb, 2/476.
13. Kavâ'id, s. 259.
14. Merâsilu Ebî Hâtim, s. 28.
15. Tehzib, 2/269.
16. Merâsilu Ebî Hâtim, s. 28; Câmi'u't-Tahsil, s. 196; K. Mecrûhîn, 1/81.
17. Merâsilu Ebî Hâtim, s. 29; Câmi'u't-Tahsil, s. 133; Tehzib, 2/267.
18. Merâsilu Ebî Hâtim, s. 29; Tehzib, 2/267.

Rivâyete göre Ebû Hureyre Basra'ya geldiğinde Hasan Basrî Medîne'deydi. Hasan Basrî Basra'ya döndüğünde ise Ebû Hureyre Medîne'ye gelmişti, dolayısıyla buluşmamışlardı¹.

Ebû Zur'a ve Ebû Hâtim, Hasan Basrî vasıtasıyla "Haddesenâ Ebû Hureyre" diyen kimsenin hata etmiş olacağını söylerler². Ancak Ebû Hâtim burada, Hasan Basrî'den rivâyet edenlerin hatalarının sözkonusu olduğu görüşündedir³.

Hasan Basrî'nin, "haddesenâ Ebû Hureyre" sîgasını te'vîl edip, buradaki "biz"den Basra ehlini kasdederek kullandığı nakledilir⁴. Bununla beraber Ebû Hureyre'den, "semi"tu" sîgasıyla rivâyet ettikleri de görülmektedir⁵. Ebû Hureyre'den semâ'ın sahihliği kabul edilmediği takdirde bu sîgaların sonraki râviler tarafından "an" edâ sîgasının yerine değiştirilmiş olabilecekleri ihtimal dahilindedir⁶.

Hasan Basrî'nin Ebû Hureyre'den semâ'ı olduğu görüşünde olanlar da vardır. Katâde cumhûra muhâlefet ederek; "Hasan Ebû Hureyre'den kesinlikle ahz etmiştir."⁷ der. İbn Hacer de, Hasan Basrî'nin bir hadîs rivâyetinden sonra; "Ebû Hureyre'den bu hadîsten başka bir şey işitmedim"⁸ sözünü naklederek ondan semâ'ı olduğunu kabul eder. Nitekim bu söz umûmen ondan semâ'ı olduğunu gösterir⁹. Tehânevî de; "Hasan'ın Ebû Hureyre ve Semure'den semâ'ının subûtu"nu kabul etmektedir¹⁰.

Burada bu semâ' meselesi ile ilgili, hadîs uydurucularının basitliklerini, bağılıklarını göstermesi bakımından enteresan bir haberi zikrederim: Hasan'ın Ebû Hureyre'den semâ'ı konusunda ihtilâf çıkmıştı. Bu mesele meşhûr hadîs uydurucusu el-Cuveybârî'nin yanında zikredilince o hemen musned bir hadîs rivâyet etti: "Peygamber aleyhisselâm buyurdu ki: Hasan Ebû Hureyre'den semâ' etti!"¹¹.

1. Câmî'u't-Tahsîl, s. 145.

2. a.g.e., s. 133,197.

3. Câmî'u't-Tahsîl, s. 133; Merâsîlu Ebî Hâtim, s. 29.

4. Câmî'u't-Tahsîl, s. 132; Kifâye, 413 Fethu'l-Muğis, 1/172. Bu sîgadan, kendisi Medîne'deyken Ebû Hureyre'nin Medinelilere rivâyetini kasdetmiş olduğu da söylenir: Fethu'l-Muğis, 2/18; Tedrib, 2/9.

5. Nasb, 2/476; Krş. Kifâye, 413.

6. Câmî'u't-Tahsîl, s. 133.

7. a.g.e., s. 196; Merâsîlu Ebî Hâtim, s. 28.

8. Kavâ'id, s. 359. Bu söz Nesâ'i'de şöyledir: "Bu (hadîsi) Ebû Hureyre'den başkasından işitmedim." (Bkz. Nesâ'i Taiâk, 34 (6/138).

9. Tehzib, 2/269-270.

10. Kavâ'id, s. 358.

11. Mizân, 1/108.

Ebû Mûse'l-Es'arî: Ebû Hâtîm ve Ebû Zur'a ondan hiçbir şey semâ' etmediğini hatta onu görmediğini¹ naklederler. Ebû Zur'a , ondan rivâyetlerinde arada Useyd ibn el-Muteşemmis'in olması gerektiğini söyler². Bezzâr da şöyle demektedir: O Ebû Muse'l-Eş'arî'den rivâyet eder. Halbuki Ebû Mûsâ, Hz. Ömer zamanında Basra'daydı. Ondan semâ' ettiğini sanmıyorum. Useyd'den de semâ' ettiğini bilmiyorum³. İbnu'l-Medîni de ondan semâ'ı olmadığını görüşünde olduğu⁴ halde İbn Hacer ondan semâ'ı olduğunu nakletmektedir⁵.

Ebû Sa'id el-Hudrî: Ondan semâ'ı yoktur⁶.

Ebû Sa'lebe el-Husenî: Ondan semâ' yoktur⁷.

Ebû Zerr el-Ğifârî: Ebû Hâtîm ona mulâkî olmadığını söyler⁸.

Enes ibn Mâlik: Ahmed ibn Hanbel ve Ebû Hâtîm, ondan semâ'ını kabul ederler⁹. Bazı rivâyetlerde bir mesele zuhurunda Enes ibn Mâlik'in "O dinleyip ezberledi, biz unuttuk: "diyerek meseleyi ona havale ettiği görülür¹⁰. Buna rağmen Bezzâr şöyle der: Enes'ten murseller rivâyet etti. Aralarında Ebû Sufyan, Yezîd, er-Rekâşî gibi bir râvî olmadıkça bunlar ondan sâbit olmaz¹¹. Bu durum bazı rivâyetleriyle ilgili olmalıdır. Hasan Basrî'nin bizzat kendisi, Enes'den semâ' ettiğini tasrîh etmektedir¹².

el-Esved ibn Serî, Ondan semâ'ı yoktur¹³. el-Esved, Hz. Ali zamanında, Cemel vak'ası esnasında Basra'dan çıkmıştı, Hasan Basrî ise Medîne'deydi. Dolayısıyla onu görmemişti¹⁴. "Haddesenâ'l-Esved" sığasını, Hasan Basrî, te'vil ederek kullandı¹⁵.

Hz. Hüseyin: Onunla görüştüğüne dair bir rivâyet vardır.¹⁶

1. Tehzîb, 2/268.

2. Merâsîlu Ebî Hâtîm, s. 30; Câmî'u't-Tahsîl, s. 195.

3. Nasb, 1/90; Tehzîb, 2/269.

4. Tehzîb, 2/268.

5. Tehzîb, 2/264.

6. Merâsîlu Ebî Hâtîm, s. 32; Câmî'u't-Tahsîl, s. 195; Tehzîb, 2/267.

7. Merâsîlu Ebî Hâtîm, s. 34; Câmî'u't-Tahsîl, s. 195,197; Tehzîb, 2/268.

8. Câmî'u't-Tahsîl, s. 198.

9. Merâsîlu Ebî Hâtîm, s. 34,35; Nasb, 1/90.

10. Tabakât, 7/176; Bidâye, 9/266; Tehzîb, 2/264.

11. Nasb, 1/91,92.

12. Nihâye, 1/297.

13. Câmî'u't-Tahsîl, s. 195; Tehzîb, 2/269.

14. Merâsîlu Ebî Hâtîm, s. 31; Câmî'u't-Tahsîl, 197.

15. Nasb, 1/90.

16. Târîhu'l-Ya'kûbî, 2/246.

Huzey'fe: Ona mulâkî olmamıştır¹.

İmrân ibn Husayn: Yayha ibn Ma'in, Ebû Hâtim, Behz², Aliyyu'bnu'l-Medîni³ ve Beyhakî⁴ ondan semâ'î olmadığı; (kendisinden gelen diğer bir rivâyete göre) Behz⁵ ve Hâkim⁶ semâ'î olduğu görüşündedirler. Bir rivâyete göre ise Yahya ibn Ma'in, Basralıların hadîsinde değil de Kûfelilerin hadîsinde onunla mulâkî olabileceğini söyler⁷. Ondandır rivâyetleri olup⁸ İbn Hacer de ondan semâ'î olduğunu nakletmektedir⁹.

Kays ibn Âsım: Ondandır semâ'î yoktur¹⁰.

Ma'kıl ibn Sinân: Aliyyu'bnu'l-Medîni'ye göre ondan semâ'î etmemiş ve onunla mulâkî olmamıştır¹¹. Buna rağmen ondan rivâyetleri vardır¹².

Ma'kıl ibn Yesâr: Ebû Hâtim kabul etmemekle beraber Ebû Zur'a¹³, Bezzâr¹⁴ ve Buhârî¹⁵ ondan semâ'î'nı kabul etmektedirler¹⁶.

Muâviye: Ondandır semâ'î vardır¹⁷.

el-Muğîre ibn Şu'be: Ondandır hadîs rivâyeti vardır¹⁸.

Muhammed ibn Mesleme: Ona ulaşmış¹⁹ ve, muhtemelen ondan semâ'î da etmiştir²⁰.

en-Nu'mân ibn Beşîr: Ondandır semâ'î yoktur²¹. Her ne kadar ondan rivâyetleri varsa da aralarında birinin olması gerekir. Çünkü Nu'mân'ın Basra'ya girdiği bilinmemektedir. O Kûfe'de idi²².

1. el-Esrâru'l-Merfû'a, s. 248; Tenzihu's-Şerî'a, 1/280.
2. Merâsilu Ebî Hâtim, s. 31; Tehzîb, 2/265.
3. Câmi'u't-Tahsil, s. 195; Tehzîb, 2/268.
4. Nasb, 1/90.
5. Merâsilu Ebî Hâtim, s. 35; Câmi'u't-Tahsil, s. 198.
6. Nasb, 1/90.
7. Câmi'u't-Tahsil, s. 197.
8. Tezkire, 1/71; Kâşif, 1/220.
9. Tehzîb, 2/264. Krş. Lemehât min Târihi's-Sunne, s. 18.
10. Câmi'u't-Tahsil, s. 197; Tehzîb, 2/268.
11. Merâsilu Ebî Hâtim, s. 33; Nasb, 2/274.
12. Tehzîb, 2/264.
13. Merâsilu Ebî Hâtim, s. 33; Câmi'u't-Tahsil, s. 197; Tehzîb, 2/265.
14. Nasb, 1/90.
15. Nasb, 2/474.
16. Tehzîb, 2/264.
17. Tehzîb, 2/264.
18. Tezkire, 1/71.
19. Merâsilu Ebî Hâtim, s. 34; Câmi'u't-Tahsil, s. 195.
20. Nasb, 1/90.
21. Merâsilu Ebî Hâtim, s. 33; Câmi'u't-Tahsil, s. 195; Tehzîb, 2/265,268.
22. Nasb, 1/90.

H. Osman: Onu gördüğü ve ondan semâ'ı olduğu haber veriliyorsa da¹ onu gördüğü kabul edilmekte² fakat semâ'ı reddedilmekte³, or⁴dan rivâyetler nin mursel (mudelles) olduğu belirtilmektedir⁴. İbn Hacer, ondan semâ'ı olduğunu nakleder⁵.

Osman ibn Ebi'l-Âs: Ondan semâ'ı vardı⁶. Ancak İbn Hacer, sema'ı olmadığı halde ondan rivâyet etti, demektedir⁷.

H. Ömer: Ondan rivâyeti kesinlikle mursel (mudelles) tir⁸.

Rebi ibn Ziyâd: Onunla görüşmüş ve, Muâviye zamanında kâtibi olmuştur⁹.

Sa'd ibn Hişâm ibn Amr el-Ensâri: Ondan rivâyeti vardır¹⁰.

Sa'd ibn Ubâde: Sunenu Ebi Dâvûd ve Sunenu'n-Nesâ'î'de ondan rivâyetleri vardır, Fakat bunlar şüphesiz mursel (mudelles) tirler. Zira o, Sa'd'a ulaşmamıştı¹¹.

Sa'd Mevlâ Ebi Bekre: Ondan semâ'ı vardır¹².

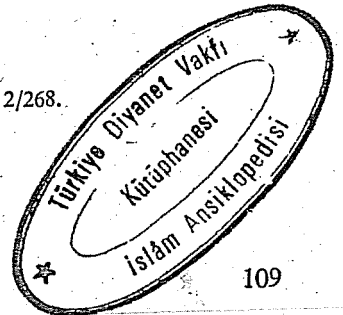
Sa'sa'a ibn Mu'âviye: Ondan hadîs rivâyeti vardır¹³.

Sehl ibnu'l-Hanzaliye: Ondan semâ'ı yoktur¹⁴.

Seleme ibnu'l-Muhebbi(e)k: Semâ'ı olmadığı halde¹⁵ ondan rivâyette bulunur. Bu rivâyetlerde aralarında Havl (Cevn) ibn Katâde ve Kabisa ibn Hureys olmalıdır¹⁶.

Samure ibn Cunde (u)b: Ondan semâ'ı hakkında ihtilâf vardır¹⁷. Bu konudaki görüşleri üç şıkta toplayabiliriz:

1. Tabakât, 7/157; Tezkire, 1/71, Şezerât, 1/136.
2. Merâsilu Ebi Hâtim, s. 26; Câmî'u't-Tahsil, s. 194, Kâmil, 3/180.
3. Merâsilu Ebi Hâtim, s. 26; Tehzib, 2/269.
4. Câmî'u't-Tahsil, s. 195.
5. Tehzib, 2/264.
6. Nasb, 1/90.
7. Tehzib, 2/264.
8. Câmî'u't-Tahsil, s. 195; Tehzib, 2/264.
9. Usdu'l-Ğâbe, 2/207; Tehzib, 2/263.
10. Tabakât, 7/209.
11. Câmî'u't-Tahsil, s. 195; Tehzib, 2/263.
12. Nasb, 1/90.
13. Tabakât, 7/157; Nasb, 1/91.
14. Merâsilu Ebû Hâtim, s. 34; Câmî'u't-Tahsil, s. 197; Tehzib, 2/268.
15. Tehzib, 2/269.
16. Câmî'u't-Tahsil, s. 198; Nasb, 1/91.
17. Câmî'u't-Tahsil, s. 104.

1. Muflak olarak ondan semâ'ı vardır*. Bu Aliyyu'bnû'l-Medîni'nin görüşü olup¹, Buhârî², Tirmizî³ ve Hâkim de bunu benimsemişlerdir. Hâkim kitabında bu yolla pek çok hadîs tahrîc etmiştir⁴.

2. Ondan hiçbir şey semâ' etmemiştir. Bu, İbn Hıbbân, İbn Ma'in ve Şu'be'nin görüşüdür⁵ Yahya'l-Kattân⁶ ve el-Berde'i (veya el-Berdici) ise, Hasan Basri'nin Semure'den yaptığı rivâyetlerin kitab yani -vicâde yoluyla olduğunu, Hasan Basri'nin bunları edâ ederken "semi'tu" sîgasını hiç kullalanmadığını söylerler⁷.

3. Ondan yalnız "el-akîka hadîsi"ni işitmişti⁸. Nesâ'i⁹, Dârekutnî, Abdülhak ve Bezzâr bu görüştedirler¹⁰.

Bu görüşlerin tercihe şâyân olanı birincisidir¹¹. Hasan Basri, ondan büyük bir hâdis nushası rivâyet etmiştir. Bunun ekserisi Sünen-i Erba'a'da mevcuttur. Aliyyu'bnû'l-Medîni'ye göre bu nushanın hepsi semâ yoluyla alınmıştır. Behz ibn Esed¹², Yahya'l-Kattân vd. bunların kitâb (vicâde) yoluyla alınmış olduğunu söylerseler de bu durum senedde inkıtâ'ı gerektirmez¹³. Eskiden beri kitâb (vicâde) yoluyla alınan hadîsler makbûl sayılmış, sahâbe de kitaplarla amel etmede icma etmişlerdir¹⁴.

Sevât ibn Amr: Ondan semâ'ı vardır¹⁵.

Sevbân: Semâ'ı olmadığı¹⁶ halde ondan bir hadîs rivâyet etmiştir¹⁷.

Surâka ibn Mâlik: Ondan semâ'ı yoktur¹⁸. Ali ibn Zeyd ibn Cüd'an, Hasan Basri'den, Surâka'nın kendilerine hadîs rivâyet ettiğini nakleder. Bu rivâyetlerde

*. a.ge., s. 199; İ'lâm, 2/125; Nasb, 1/89.

1. Menhel, 3/222; Nasb, 1/89; Tirmizî, Salât, 133 (1/341-342).

2. et-Târihu'l-Kebîr, 2/290.

3. Sunen, Salât, 133 (1/343). Kr.; Tirmizî, Salât, 186 (2/13).

4. Menhel, 3/222; Nasb, 1/89.

5. Menhel, 3/222.

6. Câmi'u't-Tahsil, s. 199; Tabakât, 7/157; Tehzib, 2/269.

7. Menhel, 3/222; Nasb, 1/89.

8. Nasb, 3/386; 4/167.

9. Sunen Cumu'a, 9 (3/77). Diğer rivâyetlerinin "kitâb"la olduğunu söyler.

10. Menhel, 3/222; Nasb, 1/89.

11. Câmi'u't-Tahsil, s. 199; Menhel, 3/222.

12. Merâsiu Ebî Hâtim, s. 27; Tehzib, 2/267.

13. Câmi'u't-Tahsil, s. 199; Tehzib, 2/269.

14. İ'lâm, 2/125.

15. Nasb, 1/90.

16. Tehzib, 2/264, 269.

17. Nasb, 1/91; 2/474.

18. Tehzib, 2/268.

Hasan Basrî'nin "Haddesenâ Surâka" sîgasını kullanması, te'vîl yoluyla "Haddesen-Nâse" mânâsınadır¹, Denildiğine göre ondan semâ'ı olmadığı için "Haddesenî" sîgasını kullanmamıştır².

Talha: Hasan Basrî, onu Medîne bahçelerinden birinde gördüğünü anlatır³.

Ubâde ibnu's-Sâmit: Ondan semâ'ı olmadığı⁴ nakledilir. Aralarında Hittân ibn Abdillâh er-Rekâsî bulunduğu halde bazan Hittân'ı atlayarak doğrudan doğruya ondan rivâyette bulunduğu görülür⁵. Bu şekildeki mudelles rivâyetlerde aradaki Hittân isminin, sonraki râvîler tarafından düşürülmüş olabileceği de ihtimâl dahilindedir⁶.

Ukbe ibn Âmir: Ondan semâ'ı yoktur⁷. Ondan yaptığı rivâyetler de bazan "an Semurete ev Ukbete" şeklinde tereddütüdür⁸.

Utbe ibn Ğazvân: Ondan semâ'ı olmadığı halde⁹, "hatabenâ" sîgasını, "hatabe ehle'l-Basra" şeklinde te'vîl ederek ondan rivâyette bulunur¹⁰. Bilindiği gibi Utbe h. 17'de vefat etmiştir¹¹.

Übeyy ibn Ka'b: Ondan tedlîste bulunur. Aralarında Üteyy ibn Damra es-Sa'dî vardır¹².

H. Ümmü Seleme: Onu görmüştür, ancak ondan semâ'ı yoktur¹³.

Üsâme ibn Zeyd: Semâ'ı olmadığı¹⁴ halde ondan iki hadîs rivâyet etmiştir¹⁵.

Üseyd ibnu'l-Muşemmis: Ondan semâ'ı bilinmiyor¹⁶.

1. Merâsîlu Ebî Hâtîm, s. 32; Câmi'u't-Tahsil, s. 196; Nasb, 1/90.

2. Nasb, 1/90.

3. Câmi'u't-Tahsil, s. 195; Tehzîb, 2/263; Nasb, 1/91.

4. Tehzîb, 2/269.

5. Nasb, 1/90; Bkz. Risâle, 12,129,130,247.

6. Bkz. Risâle, 12.

7. Merâsîlu Ebî Hâtîm, s. 33; Câmi'u't-Tahsil, s. 195; Tehzîb, 2/268-269.

8. Nasb, 1/90.

9. Câmi'u't-tahsil, s. 198; Tehzîb, 2/268; Tirmizî Cehennem, 2 (4/702).

10. Nasb, 1/91, dn. 1; Fethü'l-Muğîs, 1/172.

11. Bkz. Nasb, 1/91.

12. Câmi'u't-Tahsil, s. 198; Tehzîb, 2/263.

13. Câmi'u't Tahsil, s. 195.

14. a.g.e., s. 195; Merâsîlu Ebî Hâtîm, s. 32,33; Nasb, 1/91, 2/474.

15. Nasb, 1/91.

16. Nasb, 1/90; Tehzîb, 2/269.

Zübeyr: Hasan Basrî onu, Hz. Ali'ye biat ederken¹ ve Medine bahçelerinden birinde gördüğünü anlatır².

Hasan Basrî 'nin kendilerinden semâ' edip etmediği, dolayısıyla onlardan yaptığı rivâyetlerde irsâl veya tedlisin söz konusu edildiği "şeyh"lerini yukarıda çıkarmış bulunuyoruz. Tabiatıyla ondan, gerek kendi sözlerini (maktû' haberler) gerekse naklettiği merfû' ve mevkûf hadîsleri rivâyet edenler, "şeyh"lerinden (hocalarından) çok daha fazladır. Bunlardan Atâ' ibnu's-Sâ'ib, Avf ibn Ebi Cemîle el-A'râbî, Ebân ibn Ebî Ayyâs, Ebû Hanîfe, Eş'as ibn Abdilmelik, Hâlid ibn Hazzâ', Humeydu't-Tavîl, Hişâm ibn Hassân, Katâde ibn Diâme, Kurrre ibn Hâlid, Mansûr ibn Zâzân, Mubârek ibn Fudâle, Şeybân en-Nahvî, Osmân el-Bettî ve Yûnus ibn Ubeyd'i zikredebiliriz. Ancak bir kısım râvîlerin ona yalan isnâdlarda bulunduğunu da kaydetmeliyiz³.

KİTABİYAT

- el-Beyân ve't-Tebyîn, el-Câhız, Mısır, 1975.
el-Bidâye ve'n-Nihâye, İbn Kesîr, Beyrût, 1966.
Buhûs fî Târîhi's-Sunneti'l-Muşerrefe, Dr. E.Z. el-Ömerî, Beyrut, 1975.
Câmi'u't-Tahsîl fî Ahkâmî'l-Merâsîl, el-Ala'î, Bağdâd, 1978.
Emâli'l-Murteda, eş-Şerîfu'l-Murteda Ali, Mısır, 1954.
el-Esrâru'l-Merfû'a, Aliyyu'l-Kârî, Beyrût, 1971.
Essai Sur Les Origines du Lexique Technique..., L. Massignon, Paris, 1954.
el-Fetâva'l-Hadîsiyye, İbn Hacer el-Heytemî, Mısır, 1970.
Fethu'l-Muğîs, es-Sehâvî, Kahire, 1968.
Hilyetu'l-Evliyâ', Ebû Nu'aym, Beyrût, 1967.
İ'lâmu'l-Muvakkî'in, İbn Kayyimi'l-Cevziyye, Beyrût, 1-IV.
İlelu Ahmed: K. el-İlel, Ahmed ibn Muhammed İbn Hanbel, Ankara, 1963.
İlelu't-Tirmizî: K. el-İlel, Ebû İsa et-Tirmizî, (Sünen'inin sonunda)
el-Kâmil fi't-Târîh, İbnu'l-Esîr, Beyrût.
el-Kâşif, ez-Zehabî, Kâhire, 1972.
Keşfu'l-Hafâ, el-Aclûnî, Beyrût, 1351.
el-Kifâye fî İlmî'r-Rivâye el-Hatîbu'l-Bağdâdî, Mısır, 1972.
Lemehât min Târîhi's-Sünne, Abdulfettâh Ebû Ğudde, Beyrût, 1984.
el-Maârif, İbn Kuteybe, Beyrût, 1970.

1. Tehzib, 2/267.

2. Câmi'u't-Tahsîl, s. 195; Nasb, 1/91.

3. Bkz. Müsüm, Mukaddime, 5 (1/22,25).

- K. Ma'rifeti Ulûmi'l-Hadîs, el-Hâkimu'n-Nisâbüri, 1977..
- K. el-Mecrûhin, İbn Hibbân, Haleb, 1396.
- el-Menhelu'l-Azbu'l-Mevrûd, M.M. Hattâb es-Sübki 1394.
- K. el-Merâsil fi'l-Hadîs, Ebû Hâtim er-Râzi, Bağdâd, 1967.
- Mizânu'l-İ'tidâl, ez-Zehebî, 1963.
- Mu'cemu'l-Udebâ', Yâkût el-Hamevî, Mısır, 1923.
- Mÿstique Musulmane, Anawati G. et L. Gardet, Paris, 1968.
- Nasbu'r-Râye, ez-Zeyle'i, 1973.
- en-Nihâye fi Ğaribi'l-Hadîs ve'l-Eser, İbnu'l-Esîr, I-V
- er-Risâle, eş-Şâfi'i, tah. Ahmed Muhammed Şâkir, Mısır.
- Şezerâtu'z-Zeheb, İbnu'l-İmâd, Beyrût,
- K. eş-Şifâ', el-Kâdi İyâd, Dımeşk, I-II.
- et-Tabakâtu'l-Kübra, İbn Sa'd, Beyrût,
- et-Târîhu'l-Kebîr, el-Buhârî, Diyâru Bekr.
- Târîhu'l-Ya'kûbî, Ahmed el-Ya'kûbî, Beyrût, 1960.
- Tehzîbu't-Tehzîb, İbn Hacer el-Askalânî, Haydarâbâd, 1325.
- Tenzîhu's-Şerî'a, İbn Arrâk, Mısır, 1378,
- Tezkire: Tezkiretu'l-Huffâz, ez-Zehebî, Haydarâbâd, 1956.
- Tezkiretu'l-Evliyâ', Ferîduddîn Attâr, 1346.
- Uyûnu'l-Ahbâr, İbn Kuteybe, Kahire, 1973.
- Vefeyâtu'l-A'yân, İbn Hallikân, Mısır, 1948.